

De Terebinth

Vereniging Tot Herstel Van Zorg Rond Dood En Rustplaats

Op 23 mei was het zover. Bij de notaris werd bij akte een vereniging opgericht met de naam: De Terebinth, Vereniging tot Herstel van Zorg rond Dood en Rustplaats. Leden van de vereniging, voorheen donateurs van Stichting de Terebinth, kwamen op 1 juni bijeen op de eerste algemene ledenvergadering. De relatief hoge opkomst, het enthousiasme en de betrokkenheid van de vergadering geven het vertrouwen, dat de keuze voor de verenigingsvorm - om meer activiteiten te kunnen ontplooiën en een groter draagvlak voor de activiteiten te creëren - een juiste keuze is geweest.

In deze Nieuwsbrief, de eerste van de vereniging, staat een oproep tot deelname aan werkgroepen. De kans om de vereniging ook daadwerkelijk meer inhoud te geven.

Verder in deze Nieuwsbrief informatie over de najaarexcursies van de Terebinth. Ze vinden ditmaal plaats in Almere-Haven en Muiderberg. De eerste wordt gecombineerd met de tweede algemene ledenvergadering.

Deze maand worden ook twee tentoonstellingen geopend, die beide van harte worden aanbevolen. In Zwolle is de jubileumtentoonstelling van het rooms-katholieke kerkhof aldaar; in Tilburg een tentoonstelling over de begraafplaatsen van Tilburg, naar aanleiding van een inventarisatierapport.

'Symbolen' is een nieuwe rubriek, waarin steeds één of meer symbolen, die vaak of minder vaak op grafmonumenten voorkomen, worden toegelicht. Als opmaat kunt u in deze Nieuwsbrief lezen over het symbool van onze eigen vereniging: de terebint.

De redactie hoopt voor de nieuwe vereniging een prettig leesbare en informatieve Nieuwsbrief uit te brengen. Uw suggesties en kritiek, informatie en eigen bijdragen kunnen dat streven ondersteunen en zijn dan ook van harte welkom.

De redactie
Martin Bosker

COLOFON

De Terebinth Nieuwsbrief is een informatieblad ten behoeve van de leden van Vereniging De Terebinth.

Redactie: Martin Bosker.

Redactie- en secretariaatsadres:
1e Daalsedijk 240, 3513 TK Utrecht.
Telefoon: 030 - 334493.

Inleveren kopij:
vóór 21 november 1991.

Illustratie voorkant:
Takje van Pistacia Terebinthus

Agenda

14 september

Begraafplaatsen en kerken,
Open Monumentendag, Tilburg

14 september - 29 november

Tentoonstelling
De dood niet vergeten, Tilburg

21 september - 29 september

Tentoonstelling
Verdijnende muren, Zwolle

12 oktober

Tweede algemene ledenvergadering
&
Excursie naar
begraafplaats Almere-Haven

3 november & 1 december

Excursie naar
joodse begraafplaats Muiderberg

INHOUD

Oproep werkgroepen.....	3
Excursies.....	3
Kritiek nieuwe Wet op de lijkbezorging.....	6
Jubileumtentoonstelling Rooms-Katholiek Kerkhof Zwolle	7
Tentoonstelling Tilburgse begraafplaatsen	8
<i>rubrieken</i>	
Symbolen.....	9
Berichten.....	10, 11

WERKGROEPEN

De Terebinth spant zich in om interessante begraafplaatsen te behouden, probeert zoveel mogelijk mensen voor deze rustplaatsen te interesseren en organiseert activiteiten voor de leden.

Deze werkzaamheden werden tot nu toe door het bestuur en enkele actieve leden uitgevoerd. Om succesvol te kunnen zijn in het bereiken van de bovenstaande doelen zal de Terebinth op redelijk korte termijn veel meer werk moeten verrichten. Het is de bedoeling dat nieuwe en bestaande werkgroepen, gevormd door verenigingsleden, een centrale rol hierin gaan spelen.

Voor deze werkgroepen, waarvan een groot deel nog opgestart zal moeten worden, zijn veel vrijwilligers nodig. Mogelijke werkzaamheden zijn: hulp bij secretariële aangelegenheden, meeorrganiseren van thema-avonden, excursies en lezingen, het vertegenwoordigen van de vereniging in de regio, hulp bij ledenwerving, advisering en activiteiten m.b.t. specifieke onderwerpen zoals rituelen, reglementen, inventarisatie en symboliek. Nieuwe ideeën zijn natuurlijk welkom. De werkzaamheden worden in eerste instantie met het bestuur besproken, maar er zal veel ruimte voor eigen initiatief zijn.

Het bestuur van de Terebinth roept alle leden van de vereniging op bij zichzelf te rade te gaan of zij voldoende gemotiveerd zijn en genoeg tijd vrij kunnen maken om zich actief voor de Terebinth in te zetten. Heeft u interesse om mee te draaien in een werkgroep of wenst u meer informatie, dan kunt u contact opnemen met Wessel Meijer, de secretaris van de vereniging.

Hiernaast alvast een oproep van dhr. Wim Cappers tot vorming van een werkgroep 'geschiedenis van de dodencultuur'.

Excursies

Voor het najaar zijn er excursies naar twee begraafplaatsen gepland. Eén naar een nieuwe, algemene (Almere-Haven, 1977), en één naar een oude, joodse begraafplaats (Muiderberg, ± 1600). Voor de laatste is een maximum aantal van twintig deelnemers vastgesteld. Om meer mensen de mogelijkheid te bieden deze begraafplaats te bezoeken, is besloten deze excursie twee maal te houden.

De begraafplaats van Almere-Haven

"Als de eerste bewoner van Almere zich vestigt, moet er ook een begraafplaats zijn..." En de begraafplaats was er op tijd. In 1977 was hij gereed en in het najaar van 1978 werd er de eerste gestorvene ter aarde besteld.

Het werd geen traditioneel kerkhof vol lome somberheid en afstandelijke ontoegankelijkheid. Integendeel: het werd een echt begraafpark. Een weliswaar vrij sober ingericht park, maar van een volstrekte toegankelijkheid. Een plek met een bijzondere bekoring, waar ieder die dat wil in alle rust tot momenten van afzondering kan komen. Maar tegelijkertijd een 3 hectare groot groengebied midden in de stad, waarin gefietst en gewandeld kan worden, op gazons gelegen wordt en waarin een wereld van vogels en wilde bloemen huisvesting geniet. Een plek kortom 'die noodt tot samenkomst en samen zijn...'.

Sober

Christian Zalm is de ontwerper van de begraafplaats van Almere-Haven. Al jaren voor de eerste bewoners zich

zouden gaan vestigen in de nieuwe stad, was hij doende om in woord, beeld en geschrift gestalte te geven aan de plaats waar de doden van Almere hun laatste rustplaats zouden vinden.

"Er kon een begraafplaats worden ontwikkeld voor een stad die er nog niet was", zegt hij. "Begraven is een logisch onderdeel in het leven en hoeft niet te worden verdoezeld of weggestopt. De plaats waar begraven wordt, behoort daarom liefst middenin de stad te liggen."

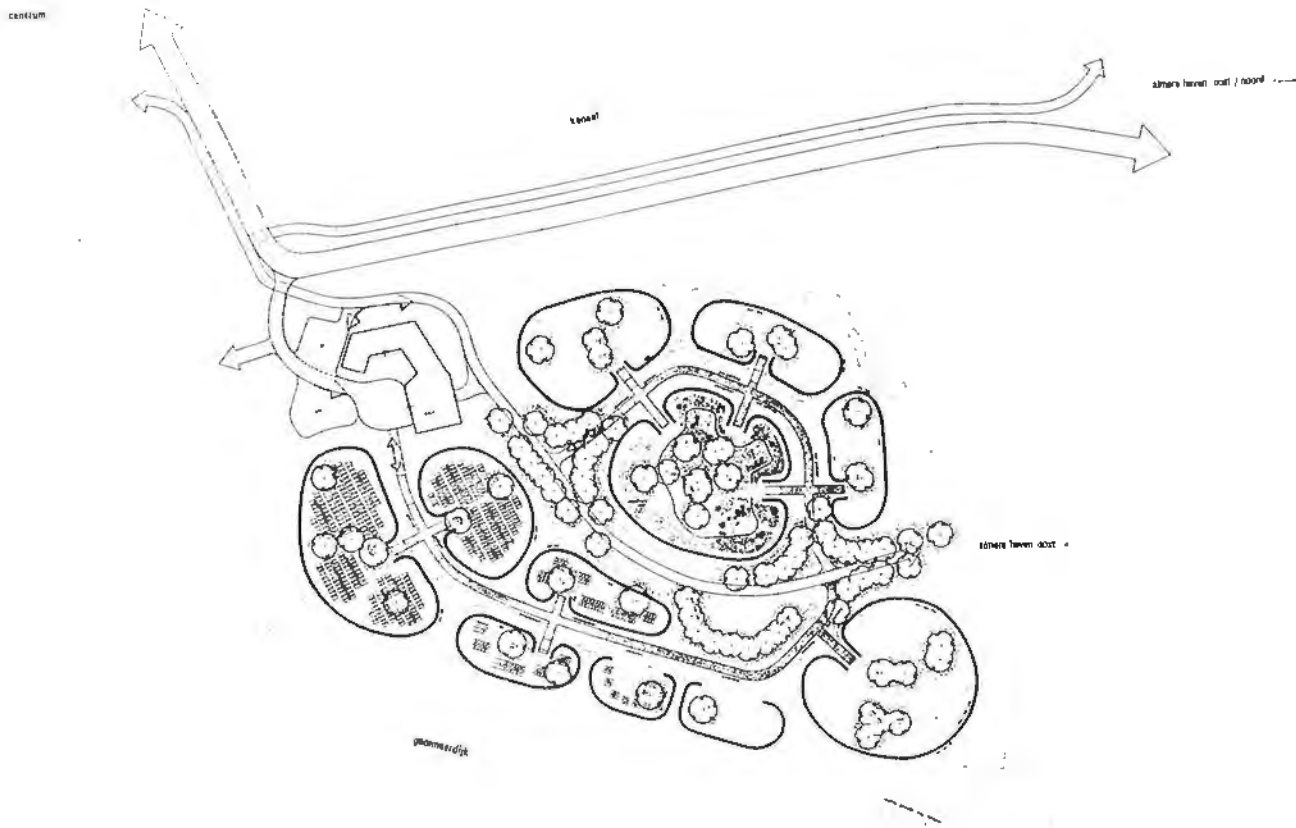
"In mijn visie is de plaats waar de kerk staat losgekoppeld van de plek waar begraven wordt. Wel vind ik dat soberheid past binnen het concept van nieuwe begraafplaatsen. De Nederlander houdt nu eenmaal niet van pracht en praal bij dit soort aangelegenheden." Zalm had moeite met het gegeven dat we geneigd zijn om met een boog om onze dodentuinen heen te lopen. Hij zag het dan ook als een uitdaging om in Almere-Haven een begraafplaats te creëren, functioneel en sober van opzet, maar met een wervende uitstraling en uitnodigende toegankelijkheid.

Werkgroep 'geschiedenis van de dodencultuur'

De werkzaamheden van deze werkgroep zouden de volgende terreinen kunnen beslaan:

- inhoudelijk gezien aandacht voor alle aspecten van de dodencultuur
- actie ondernemen voor behoud van bedreigde overblijfselen
- samenstelling van een handleiding voor historisch onderzoek van de dodencultuur
- brochures schrijven, lezingen en rondleidingen houden

Degenen die belangstelling voor een dergelijke werkgroep hebben worden verzocht contact op te nemen met Wim Cappers, Kleefseplein 209, 6834 AH Arnhem. Telefoon 085 - 210603.

Ontwerp begraafplaats AlmereHaven (bron: RIJP, Lelystad).

Een begraafpark dus. Een begraafpark met zicht op de kerk van Almere-Haven, een eindje verderop gelegen in het stadscentrum.

Fietspad

De openbare toegankelijkheid werd verkregen in de vorm van een compacte begraafplaats waardoorheen een openbaar fietspad loopt, dat het centrum van Almere-Haven verbindt met de oostelijke woonwijk. De fietsroute verdeelt de begraafplaats in twee gelijke delen. Deze helften worden door een interne, ringvormige ontsluiting van eenzelfde materiaalgebruik weer tot één vorm samengevoegd. Zalm: "Dit van elkaar scheiden en toch weer samenvoegen geeft een lading mee aan het ontwerp en het uitgevoerde resultaat. Het symboliseert en geeft een vorm aan de tegenspraak die er bestaat tussen leven en dood. Deze contradictie vindt haar hoogtepunt op de plek waar de openbare fietsroute tussen centrum en woonwijk de interne omsluitingsweg kruist: daar kan een willekeurige burger immers opeens een rouwstoet tegenkomen!"

Aan de openbare weg die van en naar het stadscentrum leidt, ligt de aula. Het doorgaande fietspad duikt hier de begraafplaats in en ook de interne

ontsluitingsring neemt hier een aanvang. Aan de interne ring liggen, afgekeerd van het fietspad, elf besloten graf- en urnenvelden. Daar waar zij in gebruik zijn, beschikken deze velden over een afsluitbare toegang in de vorm van een hek. De niet in gebruik zijnde velden zijn vrij toegankelijk. Zalm: "We hebben het ruimtelijk zo georganiseerd, dat de velden gegroepeerd liggen rond een centrale, grotere ruimte met meerdere toegangen. Een ruimte die als klein parkje, als tijdelijk parkje, is ingericht".

Afstand

De begraafplaats ligt tegen de hoge Gooimeerdijk aan. Het 'Nieuwe Land' ligt vier tot zes meter beneden de zeespiegel. Het grondwater staat hoog. Kwelwater is er al gauw. Het was dan ook nodig om in ophogingen te begraven. De hiervoor noodzakelijke hoogteverschillen werden dankbaar benut om als het ware een 'eigen wereldje' te maken. De begraafplaats werd als plek in de stad bijzonder. Maar anderzijds werd op die manier ook bereikt, dat het 'eigen wereldje' een fantastisch samenhangend geheel werd met de logge dijk. Het doorgaande fietspad werd laag tussen de grafvelden gelegd, zodat er een zekere 'afstand' ontstond tussen het begraafgedeelte en het publieke domein.

Groen

Flevoland is niet zo geschikt voor naaldegewassen. De kalkrijkdom in de grond, gecombineerd met de kleige bodemomstandigheden introduceert te snel ziekten als kalkchlorose en wortelrot. Gekozen werd daarom voor loofsoorten. De beplanting op de begraafplaats bestaat alleen uit al dan niet intensief beheerd gras, uit hoge geschoore hagen en uit groepen en solitaire bomen. De hagen omsluiten de grafvelden en onttrekken deze 's zomers aan het gezicht. Maar in andere jaargetijden zijn de grafstenen vaag zichtbaar door de hagen heen.

De hagen zijn sterk gemengd van opzet, bloeien vaak uitbundig en dragen veel vrucht. Ze zorgen daardoor voor een grote variatie in kleur en bladvorm, met de wilde plantenwereld eronder en dieren- en vogelwereld erin. Zalm: "De eenvoudige beplantingskeuze maakt het beeld aan de ene kant sober; de hoge, gebogen hagen maken het beeld aan de andere kant weer veelvormig en sterk. De bomen geven accenten langs het fietspad en op de grafvelden. Ze versterken het 'binnen de hagen effect', maar begeleiden ook het pad...".

Het ontwerp van de begraafplaats werd doorgetrokken in de bouw van de aula. Dit door een eenvoudige tuin omgeven

gebouw werd ontworpen door gemeentearchitect T.K. Tigchelaar. De aula-ruimte is - met een ommuurde patio, waarin een opening - georiënteerd op de essentie van het ontwerp: een weg-draaiend fietspad (wereldse toegankelijkheid), dat verdwijnt achter de taluds en hagen van de grafvelden (intimiteit van een bijzondere betekenis).

De begraafplaats van Almere-Haven werd vanaf het prille begin na de aanleg al als wandelpark gebruikt. De begraafplaats werd tot begraafpark; een openbaar toegankelijke, wervende 'groene splinter' in de stad.

Bron: Begraven in Almere
A. van Wijlen
Groen nr. 2 1988

De Joodse Begraafplaats van Muiderberg

Dit is de begraafplaats van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Amsterdam. Rond 1600 werd zo'n 17 hectare land aangekocht om als begraafplaats te dienen. Inmiddels is het terrein uitgebreid tot zo'n 30 hectare, maar het wordt niet geheel als dodenakker benut. De grafstenen getuigen van een rijke symboliek. Er zijn zerken met handen (priesters), schenkkannen (levieten), messen(besnijders) enzovoort. Tijdens de excursie zal een boekje over de Joodse Begraafplaats van Muiderberg verkrijg-

baar zijn. Het boekje, dat binnenkort uitkomt, zal ongeveer f 7,50 kosten en de opbrengst is bestemd voor de joodse school van de Nederlands-Israëlitische Gemeente in Amsterdam. Vanwege de sabbatrust vindt de excursie plaats op zondag en vanwege het maximum aantal deelnemers is opgeven verplicht (zie overzicht).

Overzicht

ALMERE-HAVEN 12 oktober

Ochtendprogramma

(Kerkelijk Centrum Goede Rede, Kerkstraat 6, Almere-Haven)

10.30: ontvangst, koffie

11.00: tweede algemene ledenvergadering van Vereniging de Terebinth

12.30: gelegenheid tot lunchen (op eigen kosten)

Middagprogramma (ook voor introducés)

(Begraafplaats Almere-Haven)

14.00: rondleiding door dhr. M. Looyen

16.00: thee

Vervoer: Met de trein naar Station Almere; vervolgens met buslijn 1 of 2 richting Almere-Haven.

Auto's nemen op snelweg A6 de afslag Almere-Haven; vervolgens richting Centrum-Oost; het is bij de enige kerktoeren van Almere-Haven.

MUIDERBERG 3 november/1 december

Programma

(Joodse begraafplaats, Googweg 6, Muiderberg)

13.00: rondleiding door dhr. Roos

15.30: einde programma

Vervoer: Vanaf Station Amsterdam Amstel: buslijn 136 richting Naarden/Bussum; uitstappen bij halte de Brink. Of vanaf Station Naarden Bussum: buslijn 136 richting Amsterdam; uitstappen bij halte de Brink.

Auto's nemen op snelweg A1 de afslag Muiden; vervolgens richting Muiderberg aanhouden; over de Hakkelaarsbrug begint de Googweg, aan het einde van deze weg, vlak voor het dorp, ligt aan de linkerkant de begraafplaats.

Belangrijk: Mannelijke deelnemers dienen op de begraafplaats een hoofddekseel te dragen.

Vanwege het maximum van twintig deelnemers per excursie is opgeven verplicht. Dit kan telefonisch bij dhr. W. Vlaanderen, tel. 038 - 531526, ná 19.00 uur.

Wet op de lijkbezorging sinds 1 juli van kracht

Meer kritiek op nieuwe wet

Zoals eerder vermeld heeft minister Dales van Binnenlandse Zaken, na een verzoek van de Eerste Kamer tijdens de behandeling van de nieuwe Wet op de lijkbezorging, een enquête gehouden onder de Nederlandse gemeenten over de gang van zaken rondom begraafplaatsen. Dit naar aanleiding van klachten over ongewenste situaties zoals het ontbreken van goede informatievoorziening en klachtenregelingen, gebruik van verouderde of het geheel ontbreken van begraafplaatsreglementen, gedwongen winkelnering en koppelverkoop. De uitslag is nog niet bekend, want de gemeenten hebben nog tot 1 november de tijd om te reageren. De nieuwe wet, die sinds 1 juli van kracht is, heeft nu tot meer klachten aanleiding gegeven.

Voor de uitvaartbranche is het een groot probleem dat de nieuwe wet begraven en cremieren zonder kist toestaat. Onder medewerkers bestaat de angst voor besmetting door een in doeken gewikkeld lichaam. Praktische bezwaren zijn er bij het vervoer, en vooral bij het cremieren van ongekiste overledenen. Voorzitter F. Meeuwse van het Nederlands Verbond van Uitvaartverenigingen acht het haast onmogelijk om in doeken gewikkelde doden in de crematoriumovens te verbranden. Een kist kan naar binnen worden geschoven voordat hij vlam vat, een stoffen omhulsel begint echter direct te branden.

Kist verplicht

De Landelijke Vereniging van Crematoria heeft er bij minister Dales op aangedrongen de kist weer verplicht te stellen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken ziet voorlopig geen reden om daarop in te gaan. Daar vraagt men zich af waar de uitvaartbranche zich druk over maakt. Sinds de invoering van de wet is er nog geen dode zonder kist ter crematie aangeboden, en het ziet er niet naar uit dat dit in de toekomst op grote schaal zal gebeuren. En wat betreft begraven van ongekiste lijken: Justitie liet al jaren toe dat in doeken gewikkelde lichamen ter aarde werden besteld. Vooral islamieten die geknield begraven wilden worden maakten hier gebruik van. Toch blijven de emotionele en praktische bezwaren leven bij begrafenis- en crematoriumpersoneel. Uit piëteit zullen ze de zaak echter niet op de spits drijven.

Voor de gemeenten vormen de extra kosten die de nieuwe wet met zich meebrengt een probleem. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft minister Dales gewezen op de financiële gevolgen van de wet. Er zijn meerdere nieuwe of gewijzigde reglementen die het beheer van de begraaf-

plaatsen voor de gemeenten duurder maken. Zo mogen graven pas na twintig in plaats van tien jaar worden geruimd. Vele overledenen liggen in een graf met een looptijd van tien jaar. Door de wetswijziging moeten minstens tienduizend lichamen tussen de nul en tien jaar langer begraven blijven in gemeentelijke graven. De extra kosten worden door de VNG geraamd op 10 miljoen gulden.

Ook voor asbussen die worden bijgezet geldt nu een wettelijke ruimingstermijn van twintig jaar; vroeger was dat achttien jaar. Kosten: 2 miljoen gulden. In beide gevallen kunnen de kosten niet op de rechthebbenden worden verhaald aangezien de graven respectievelijk urnenbewaarp plaatsen in stand worden gehouden op wettelijke gronden en niet op verzoek van de rechthebbenden.

Een andere kostenpost is het besluit dat maximaal drie lichamen boven elkaar begraven mogen worden. Verscheidene begraafplaatsen zijn zo ingericht dat er vier of zelfs vijf doden op elkaar begraven kunnen worden. Soms zijn hiervoor investeringen gedaan, die voor de toekomst dus nutteloos zijn geworden. Naar schatting zijn er tenminste vijftigduizend graven met een capaciteit van vier of vijf lichamen. Omdat het nut van deze graven afneemt ontstaat er een blijvend verlies van zeker 2 tot 4 miljoen gulden per jaar.

De termijn voor het in stand houden van begraafplaatsen ná sluiting is met twintig jaar verlengd tot vijftig jaar. Voor vijftig inmiddels gesloten gemeentelijke begraafplaatsen schat de VNG de gezamenlijke kosten op een kleine 5 miljoen gulden per jaar. Tenslotte zouden nieuwe richtlijnen van de inspectie van de volksgezondheid bij het uitbreiden of aanleggen van nieuwe begraafplaatsen zo'n 25 miljoen gulden per jaar extra kosten. Dit zou kunnen worden doorberekend in de tarieven,

maar dat zou tot gevolg hebben dat er zeer grote prijsverschillen kunnen ontstaan tussen begraafplaatsen onderling en ten opzichte van crematie.

De kritiek van de VNG beperkt zich overigens niet tot het financiële vlak. De vereniging vindt ook dat in de wet te weinig rekening wordt gehouden met de belangen van nabestaanden. Het meenemen van de urn naar huis en het begraven in andere omhulsels dan een kist, zijn zo'n beetje de enige twee elementen waarbij rekening is gehouden met de multiculturele samenleving. Het verbranden op een houtstapel is nog steeds verboden evenals het uitstrooien van de as op stromend water. In een tijd dat nabestaanden weer meer zelf willen doen gaat de wetgever zelfs een stap terug: het is bij de uitvaart niet meer mogelijk te kiezen met welk vervoermiddel naar de begraafplaats wordt gegaan. Veel nabestaanden willen zelf uitgekozen gedenktekens bij het graf plaatsen, maar krijgen daartoe niet de gelegenheid.

Positief

Enschede heeft echter in het aannemen van de nieuwe wet en in het uitkomen van de modelverordening van de VNG een stimulans gezien om de mogelijkheden op haar begraafplaatsen te verruimen. Mensen die een urn willen laten bijzetten kunnen nu alleen terecht bij het crematorium van Usselo, en moslims vinden voor hun wensen in Almelo de dichtstbijzijnde oplossing. Enschede wil nu met name op de algemene Westerbeegraafplaats speciale ruimten inrichten voor diverse (religieuze) groeperingen. Toch nog een positief geluid na invoering van de Wet op de lijkbezorging.

'Verdwijnende muren'

150 JAAR R.-K. KERKHOF ZWOLLE

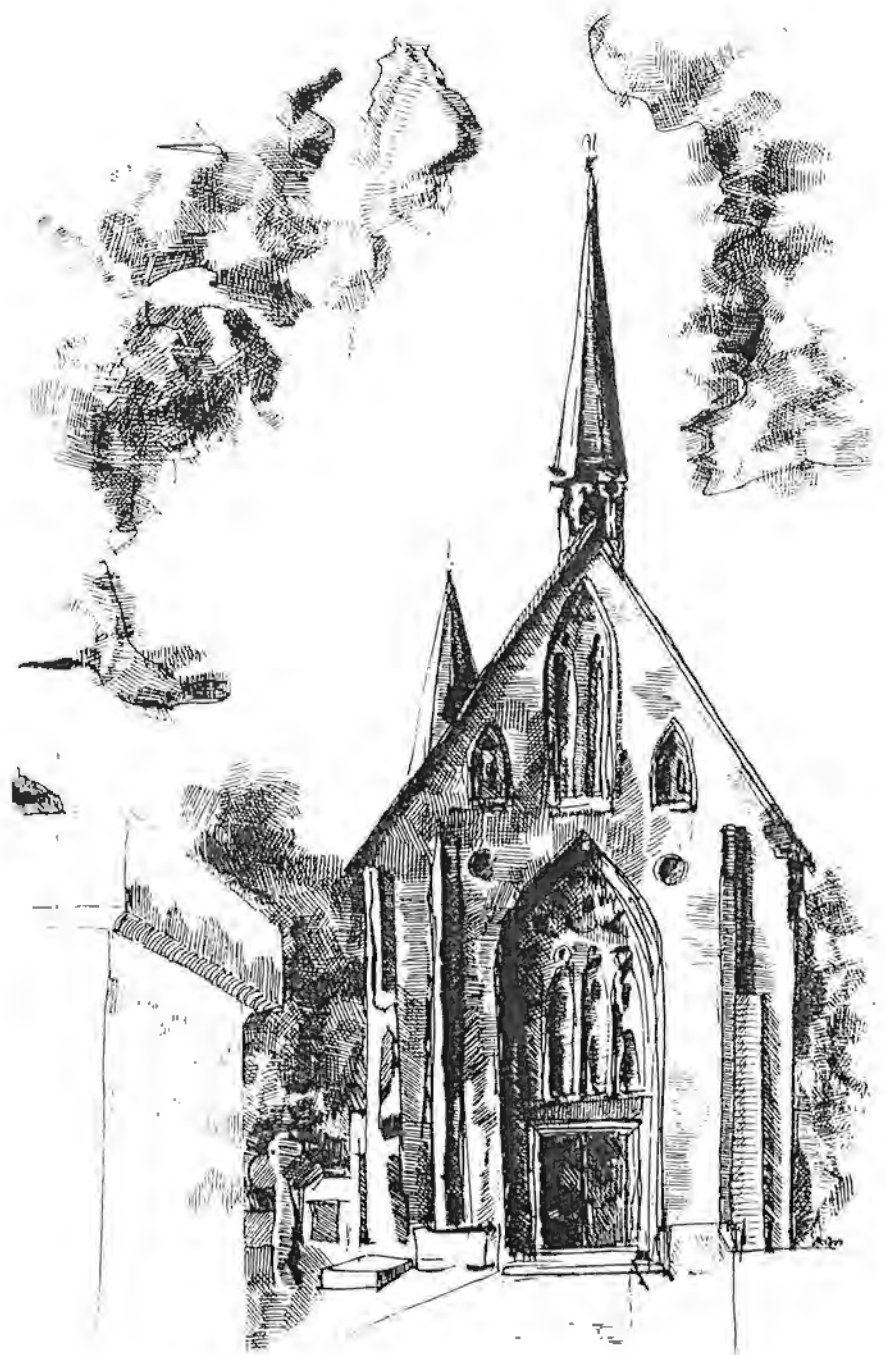
Op 21 september 1991 viert het Rooms-Katholiek Kerkhof Zwolle zijn 150-jarig jubileum met een tentoonstelling en een boekje over het kerkhof. Zoals veel begraafplaatsen heeft het z'n bestaan te danken of te wijten aan het verbod op het begraven in kerken. Het eerste verbod kwam in 1804 van Napoleon Bonaparte. De man was echter nog niet naar Elba verbannen of de kerkvloeren werden weer geopend.

Niet voor lang. In 1827 vaardigde koning Willem I een decreet uit, waarin stond dat met ingang van het jaar 1829 niet meer in kerken begraven mocht worden. Dat moest voortaan geschieden op aan te leggen begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. Families werden boos, omdat ze dure graven in kerken bezaten en ze eisten schadevergoeding. Gemeenten waren ook niet echt blij, omdat het aanleggen van een begraafplaats een financiële aderlating betekende. In Zwolle was al vóór het decreet uitgevaardigd werd een algemene begraafplaats aangelegd. Vanaf januari 1829 werden katholieken uit deze stad daar of op Bergklooster begraven.

Echter het verlangen naar een eigen kerkhof was aangewakkerd, temeer omdat in steden als Amersfoort en Scheveningen de katholieken al een eigen begraafplaats hadden verworven. Vertegenwoordigers van de katholieke gemeenschap onderhandelden met de landbouwer Gerard Jeurink aan de Molenkamp. Deze bood een stuk akkerland tegen een aantrekkelijke prijs aan. De man werd gedurende de onderhandelingen ziek en stierf enkele dagen later. De erfgenamen vroegen een veel hogere prijs voor de grond, waardoor de verkoop afketste. Er was nog wel geprobeerd om door middel van een intekening aan de benodigde gelden te komen. De katholieken konden zich tegen betaling verzekeren van een plaats op het kerkhof. De intekening werd een fiasco. Ze bracht de som van 1600 gulden op; een te gering bedrag om de aankoop van het terrein te bekostigen.

VEILING

De zaak bleef rusten tot de Baron van Lamsweerde zich opwierp als weldoener voor de katholieke gemeenschap. Na enkele maanden kwamen de akkers van Jeurink, na het overlijden van de weduwe, onder de veilinghamer. De grond werd gekocht voor 3.275 gulden. Van akker tot dodenakker. Op 21 september 1841 was het zover: het Zwolse rooms-katholieke kerkhof werd plechtig ingewijd.

Tekening van de kapel op het kerkhof

WOONWIJK

De begraafplaats werd aangelegd als kerkvloer, zoals wel vaker gebeurde in die tijd, als symbool voor het begraafverbod in kerken. Er werd een kapel gebouwd, zodat de begraafplaats kerkhof werd. Inmiddels zijn er zo'n twintigduizend doden begraven. De stadsgrenzen hebben het kerkhof allang ingehaald: het ligt nu midden in een woonwijk. Dat het kerkhof z'n 150ste verjaardag zou beleven was vijf jaar geleden nog onzeker. Het kerkhof was op sterven na dood: weinig inkomsten, veel kosten, geen belangstelling, verwaarlozing, te dicht op elkaar liggende graven. In 1987 werd het tij gekeerd. Het kerkhof werd ondergebracht in een stichting, die de rustplaats bestuurlijk en financieel weer gezond moest maken, en het herstel van de begraafplaats ter hand zou nemen.

OPSPORING

Vanzelfsprekend was er geld nodig, en een begraafplaats krijgt zijn inkomsten van nabestaanden, rechthebbenden. Vandaar dat eerst het adressenbeheer werd aangepakt. Nabestaanden werden opgespoord, nieuwe adressen in de computer ingevoerd en verouderde gegevens geschrapt. Door veel gegraven in archieven en telefoongids, en door navraag bij bezoekers, uitvaartleiders en oudere inwoners van de stad, kon een lange adressenlijst worden samengesteld. De aldus opgespoorde rechthebbenden werden op hun plichten gewezen. Financiële verplichtingen. Tenslotte zijn het hun overledenen, hun graven. En samen zijn ze er verantwoordelijk voor dat het kerkhof goed beheerd kan worden. Dit alles heeft er, samen met een goed financieel beheer, toe geleid dat er met renovatie begonnen kon worden. Natuurlijk gebeurt dit geleidelijk, in samenhang met de financiële positie, maar er is al veel gebeurd.

De poort met monumentaal hekwerk is prachtig gerestaureerd en de groenvoorziening achter de poort opnieuw aangelegd. Ook aan de kapel (niet meer de originele, maar een 'nieuwe' uit 1882) zijn al werkzaamheden verricht. De fundamenten, de torentjes, de kapconstructie en de glas-in-loodramen zijn gereed. De dienstwoning was onbewoonbaar en is vervangen door een nieuwe woning met kantoor en bezoekersruimte. Verder zijn de paden opnieuw aangelegd, de watervoorziening vervangen en investeringen gedaan in werktuigen zoals een takel, een begraafstoel en een tractor met graafarm. Kortom: na 150 jaar kan het kerkhof de toekomst met vertrouwen tegemoet zien.

Verstilde Stad

Tilburgse begraafplaatsen

Op 14 september wordt in het Gemeentearchief Tilburg de tentoonstelling 'De dood niet vergeten' geopend. Tegelijkertijd verschijnt de publicatie 'Verstilde stad' over begraafplaatsen en grafmonumenten in Tilburg.

In het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Projekt onderzoeken de Nederlandse gemeenten de jongere bouwkunst en stedenbouw van 1850 - 1940. Tilburg heeft hierbij speciale aandacht geschonken aan de begraafplaatsen op haar grondgebied. Er zijn zo'n 450 (kunst)historisch interessante grafmonumenten van vóór 1940 geïnventariseerd en gedocumenteerd. Ongeveer tachtig van deze monumenten worden beschreven in 'Verstilde stad', een themanummer van 'Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten

De dood niet vergeten

14 september - 29 november 1991
Gemeentearchief Tilburg
Kazernehof 75, Tilburg

Informatie: 013 - 429070

Openingstijden:

14 september :	10.00 - 16.00 uur
dinsdag :	09.00 - 12.30 en 13.00 - 17.00 uur
woensdag :	09.00 - 12.30 en 13.00 - 17.00 uur
donderdag :	09.00 - 12.30 en 13.00 - 17.00 en 19.00 - 22.00 uur
vrijdag :	09.00 - 12.30 uur

Verstilde stad

Themanummer van Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Prijs: f 7,50
Verkrijgbaar vanaf 14 september

De dood niet vergeten

en cultuur'. Hierin is ook de geschiedenis van de oudste begraafplaatsen van Tilburg opgenomen.

De publicatie dient tevens als catalogus bij de expositie 'De dood niet vergeten'. Op deze tentoonstelling zijn niet alleen foto's van de tachtig grafmonumenten te zien, maar ook rouwpenningen, bidprentjes, rouwbrieven en andere stukken uit het archief van Tilburg. Vermeldenswaard zijn verder de objecten die betrekking hebben op de dood van koning Willem II, waarvan Tilburg de grootste collectie bezit.

De opening van de tentoonstelling valt samen met de Open Monumentendag 1991, die als thema begraafplaatsen en kerken heeft. Een brochure hierover is verkrijgbaar bij de VVV Tilburg.

Het jubileum wordt gevierd met de tentoonstelling 'verdwijnde muren'. In de kapel is een expositie over rooms-katholiek begraven. Te zien zijn bidprentjes, kleding, foto's, een miniatuurstoet, oude grafzerken, lantaarns, registers enz. Voor de poort komt een lijkkoets met paarden te staan. Verder is er een videopresentatie en zijn er rondleidingen. Buiten zullen twee kunstwerken worden onthuld.

Speciaal voor het jubileum is er een boekje verschenen over de geschiedenis van het Rooms-Katholiek Kerkhof Zwolle. Het boekje is tijdens de tentoonstelling verkrijgbaar tegen kostprijs.

Tentoonstelling 'Verdwijnde muren'

21 - 29 september 1991
Rooms-Katholiek Kerkhof Zwolle
Bisschop Willebrandlaan 62
8021 GA Zwolle

Informatie: 038 - 533853

Openingstijden:

21 september: 11.00 - 17.30 uur
22 - 29 september: 09.00 - 17.30 uur

Boek 'Verdwijnde muren'
prijs: kostprijs (f 10,00 à 15,00)
verkrijgbaar vanaf 21 september

s y m b o l e n

Vereniging de Terebinth dankt haar naam aan de Pistacia Terebinthus (Grieks: *τερεβινθος*), een boom inheems in het Middellandse-Zeegebied. De terebint of terpentijnboom staat al sinds de oudheid in hoog aanzien bij verschillende volkeren. Het is symbool voor macht, kracht en eeuwigheid. Aangezien de boom vaak alleen staat in steppen, met verder alleen laag struikgewas, is het een herkenningspunt en een oase van schaduw in de verzen-gende hitte. Alleen al dit praktische belang maakte de terebint tot een vooraanstaande boom.

Kroon

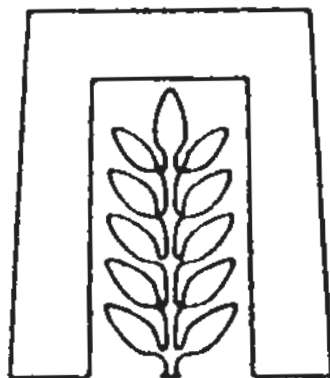
Onder de brede kroon werden offers gebracht aan goden, erediensden gehouden, koningen gekroond, vergaderingen samengeroepen en mensen begraven. In de bijbel wordt de boom meerdere malen genoemd. Het Hebreeuwse woord voor de terebint is 'elah', afgeleid van het woord el (god). Hieruit blijkt de heiligheid of zelfs goddelijkheid

Vrouwelijke bloem

die aan de boom werd toegedicht. Dit geldt ook voor de eik (Hebreeuws: *elon*), waarmee de terebint in vertalingen vaak verward is. Meestal wordt de terebint genoemd als plaatsaanduiding, soms als metafoor (Jesaja 6:13). Enkele malen worden gebeurtenissen beschre-

ven. Onder de terebint van Ofra verscheen een engel aan Gideon (Richteren 6:11). Jozua richtte een steen op onder de terebint van Sichem, ter getuigenis van het verbond tussen Jahwe en het volk (Jozua 24:26). Saul en zijn zonen werden begraven onder de terebint van Jabes (1 Kronieken 10:12). Abimelek werd onder de terebint van Sichem tot koning gekroond (Richteren 9:6). Absalom werd door Joab dood-

Beeldmerk van Stichting de Terebinth

gestoken, terwijl hij met zijn haren verstrikt aan een terebint hing (2 Samuel 18:9 e.v.). David doodde Goliath in het Dal der terebinten (1 Samuel 17:2 e.v.). Overigens verschillen de meningen welke Pistacia species steeds bedoeld wordt. De Pistacia Terebinthus heeft namelijk meerdere broertjes en zusjes, zoals de Pistacia Palaestina, de Pistacia Lentiscus en de Pistacia Vera.

De terebint behoort tot de familie der Pruikebomen (Anacar-

diaceae). Hij wordt niet zo hoog, 7 à 9 meter, maar heeft een imposante, wijdvertakte kroon. De bladeren zijn geveerd en aromatisch, terwijl de bladstand verspreid is met duidelijke okselknoppen. De boom verliest zijn

Mannelijke bloem

bladeren in het najaar. De terebint is tweehuizig: meeldraadbloemen komen niet in dezelfde bomen voor als stamperbloemen. Alleen in de vrouwelijke exemplaren zijn de kleine trossen ovale, donkerrode steenvruchtjes te vinden.

Geneesmiddel

De terebint was populair in de apotheek van de oudheid. De hars werd gebruikt bij de verzorging van wonden, tegen gewrichtspijn en tegen loopoor. De hars werd ook inwendig gebruikt. Vermengd met honing of amandelolie diende het als hoestdrankje. Verder nam men het in bij wijze van 'plaspil' en ter bevordering van de spijsvertering. Ook de bladeren, vruchten, schors en wortels werden gebruikt. Bijvoorbeeld tegen hoofdpijn, en met wijn vermengd tegen slangebeten. De terebint en z'n naaste familieleden leveren pistachenoten, gom, spijsolie en terpentijn.

berichten

Twee geschiedenisboeken

In de inleiding van de oorspronkelijke uitgave uit 1970 van *De geschiedenis van de laatste eer*, schreef H.L. Kok dat hij zijn boek zag als een afscheid, 'een afscheid vol weemoed van een rijk verleden'. De vele typisch Nederlandse gebruiken rond de dood hadden hun inhoud verloren, en waren daarmee zinloos geworden. Voordat alles onder het stof van de geschiedenis in vergetelheid zou raken, wilde Kok met zijn boek althans iets van dat 'afgesloten tijdperk' bewaren. Het boek was indertijd al snel uitverkocht. Twintig jaar later zag de uitvaartstichting Reposita in haar vijftwintig-jarig jubileum een goede aanleiding een uitgebreide en aangepaste versie van *De geschiedenis van de laatste eer* te herdrukken. Toegevoegd zijn drie hoofdstukken over de veranderingen sinds 1970, de opkomst van crematies en nieuwe trends in overlijdensadvertenties.

In zijn nieuwe voorwoord constateert Kok dat de houding van Nederlanders tegenover de dood duidelijk is gewijzigd de afgelopen decennia. Niet alleen is er sprake van een nostalgisch verlangen naar oude tradities, maar ook is de dood weer 'bespreekbaar' geworden. Veel recente publikaties zijn overigens geschreven vanuit een therapeutische invalshoek: de dood bij de naam noemen vergemakkelijkt de rouwverwerking. Kok blijft evenwel vooral gedreven door historische interesse. "Het gehele begrafeniswezen is als een diamant welke telkens weer andere facetten vertoont, het ene nog boeiender dan het andere", schrijft hij. Nu zal niet iedereen de uitvaartbranche direct associëren met de intrigerende schittering van een edelsteen. Toch is het onweerlegbaar dat Kok in zijn boek ongelooflijk veel aardige informatie heeft verzameld. In zekere zin is *De geschiedenis van de laatste eer* een klassieker en daarom kan men de uitgave van de nieuwe editie slechts toejuichen. Nergens zal zoveel informatie over vergeten gebruiken rond de dood in Nederland bij elkaar zijn gebracht. Kok heeft een voorbije wereld vastgelegd, waarin bijgeloof nog een grote rol speelde. Hij schrijft over het dodenbier of leedbier, over de 'huilebalk', een man die snikkend voor de stoet uitging, een zakdoek tegen de ogen gedrukt. Over de

duivelsroosters bij de ingang van het kerkhof, die moesten voorkomen dat de duivel (met bokkepoten!) de gewijde grond kon betreden.

Kok gaat uitgebreid in op de begrafenisgebruiken op het platteland, waar oude rituelen het langst hebben standgehouden. Nog steeds bestaat daar het 'noaberschap', hoewel het begrip 'voor nood en dood' inzake dat nabuurschap langzamerhand veel van zijn betekenis heeft verloren. Vroeger was de vrouw van de 'nood-noaber', de naaste buurman, vanaf het moment van overlijden baas in het sterfhuis. De noodnoaber zelf sloot na het 'liekbekieken' de kist, en leidde de paarden van de dodenwagen. In de loop van deze eeuw zijn de meeste taken ook hier door professionele begrafenisondernemers en coöperatieve uitvaartverenigingen overgenomen.

Hoewel *De geschiedenis van de laatste eer* barst van de informatie heeft het toch iets tweeslachtigs. Met de chronologische opbouw wekt Kok de indruk de geschiedenis van de teraardebestelling te schrijven, vanaf de megalithische graven van het Trechterbekervolk tot aan de stakingen van het crematoriumpersoneel en de nieuwe Wet op de lijkbezorging. Maar tegenover de alomvattende chronologie staat een verbrokkelde inhoud. In zijn zevenmijlslaarzen-tocht door de geschiedenis noteert Kok als een chroniqueur feiten en wetenswaardigheden. Een aardig gebruik hier, een interessant ritueel daar, Kok komt langs en neemt wat van zijn gading is. Zo blijft het boek een respectabele verzameling brokstukken zonder synthese.

Ook *De cultuurgeschiedenis van de dood* is een wat ambitieuze titel. In deze bundel zijn een aantal bijdragen bijeengebracht van het congres 'Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis', dat in 1989 in Utrecht werd gehouden. De acht artikelen lopen nogal uiteen: een kunsthistorische behandeling van graftekens in Nederlandse kerken, regulering van riten rond de dood in de Middeleeuwen, methodologie van historisch onderzoek naar doodsbeleving, het denken van Erasmus over de dood, gevoelscodes van nabestaanden vanaf 1750, verandering in de houding ten aanzien van de dood,

lijkbezorging bij hindoes in Suriname, en de opkomst van de professionele begrafenisondernemer. Dat laatste artikel besteedt ook aandacht aan het imago van de ondernemers, die altijd een dankbaar onderwerp van spot zijn geweest: "Hij is een all'mans vriend die schoon hij niets kan erven, U toch het meest bemind, wanneer gij komt te sterven".

Waar Kok blijft steken in het verzamelen van materiaal, trekken de auteurs van de verschillende artikelen in *De cultuurgeschiedenis van de dood* wel algemenere conclusies, daarbij af en toe zwaar steunend op het werk van Philippe Ariès. Vanuit verschillende historische bronnen schetsen ze de houding ten aanzien van de dood: 'keuren' van de overheid, etiquetteboeken en egodocumenten, bidprentjes en grafkunst. Veel nieuwe theoretische inzichten geeft de bundel niet, maar er ontstaat wel een aardig en chronologisch beeld van het sterven door de eeuwen heen. Zo wordt de lezer meegevoerd van de laat-middeleeuwse Memento Mori-kunst, waar wormen en padden rond half vergane lichamen krielen, via de opkomst van de professionele aansprekers in de negentiende eeuw, tot de bijna volledige verdringing van de dood tegenwoordig.

Want dat gebeurt nog steeds, hoewel dit soort publikaties op het tegendeel lijkt te wijzen. De dood mag dan volgens Kok meer 'bespreekbaar' zijn geworden, het gaat daarbij slechts om een gedeeltelijke afbraak van het taboe. De harde, lichamelijke kant van de dood wordt nog steeds sterk weggedrukt uit het dagelijks leven. En misschien is het praten en lezen over de dood wel makkelijker als je je er niets bij voorstelt.

Uit: Zes voet onder de Hollandse grond
Jasper Enklaar
NRC Handelsblad

H.L. Kok:

De geschiedenis van de laatste eer

(tweede, uitgebreide druk)

De Tijdstroom/Ubo Verzekeringen

347 blz.; f 59,50

ISBN 90 352 1335 1

Albert van der Zeijden (red):

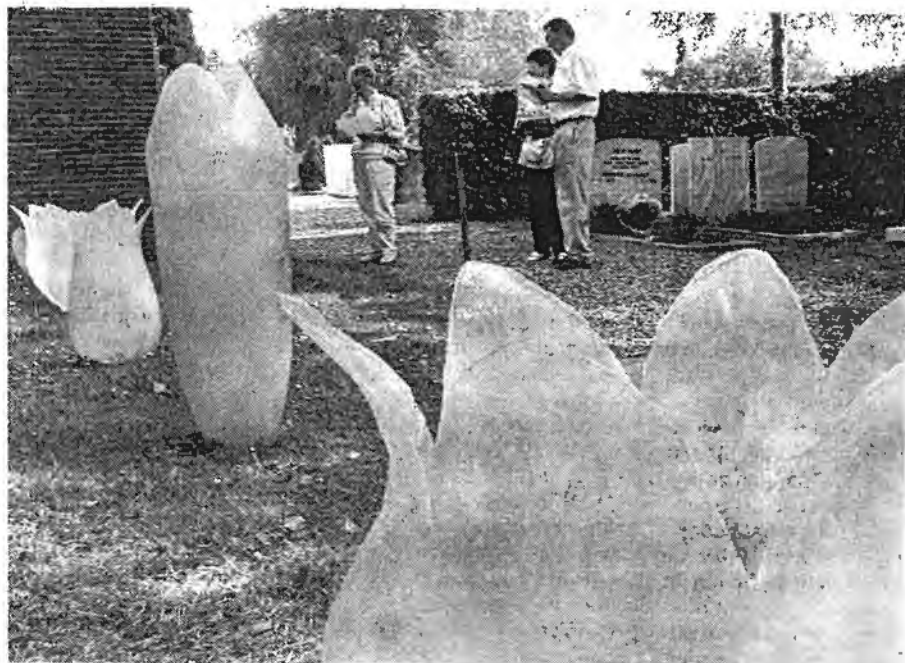
De cultuurgeschiedenis van de dood

Rodopi

175 blz.; f 46,-

ISBN 90 5183 216 8

berichten

Het gewraakte kunstwerk

Foto Maartje Geels

Kunst op kerkhof verboden

In Kortenhoef is commotie ontstaan over een kunstwerk op een kerkhof. Voor de vijfde maal organiseerde de Oecumenische Streekgemeente Kortenhoef een beeldtentoonstelling voor blinden en zienden met de titel 'Aanraken Geboden'. De titel mag letterlijk worden opgevat zodat ook blinden van de beelden kunnen genieten. Het vond allemaal plaats in en om het oude kerkje van Kortenhoef. Een van de kunstwerken, acht bloemen in vazen van de Haagse kunstenaar Tineke van Veen, stond op het tien graven tellende kerkhofje.

Het college van B en W van 's-Graveland wijdde speciaal een vergadering aan het probleem en beslisten dat het kunstwerk desnoods "onder bestuursdwang" zou moeten worden verwijderd. Volgens burgemeester Kozijn is plaatsing ervan op het kerkhof in strijd met de verordening op de begraafplaatsen. Ook zouden er telefonisch klachten zijn binnengekomen. Volgens de burgemeester ontstond al eerder commotie over een kunstwerk op het kerkhof. Toen werd niet ingegrepen, maar wel besloten plaatsing niet nog eens toe te staan. Het kunstwerk vond een nieuwe plaats op het terrasje van dominee Abma, organisator van de expositie.

MB

Graf kapitein Bering mogelijk gevonden

Het mysterie rond het tot nu toe onbekende graf van kapitein Vitus Bering (1680-1741) lijkt opgelost. Leden van een archeologische expeditie zijn bij opgravingen op het eiland Bering, gestuit op resten van zes bemanningsleden van Berings schip St. Peter. Bovendien hebben de onderzoekers, Denen en Sovjet-wetenschappers, twee zware kanonnen van het schip blootgelegd die door een drie meter hoge zandlaag waren bedekt. De archeologen menen dat een van de overledenen kapitein Bering is, zo meldde het Sovjet-persbureau TASS.

Bering was een Deense zee-officier in Russische dienst, die met twee spectaculaire expedities wereldgeschiedenis heeft gemaakt. In 1728 bereikte hij, in opdracht van tsaar Peter de Grote, vanuit de Zee van Ochotsk de Aziatische Oostkaap en de naar hem genoemde Beringstraat. Als leider van de grote Noord-expeditie vond Bering in 1741 de

kust van Alaska, Kodiak en de Aleoeten-eilanden. Op de terugweg leed de St. Peter in november 1741 schipbreuk voor de kust van een eiland dat later Bering is genoemd. De kapitein zou wegens ernstige scheurbuik geen commando over het schip hebben kunnen voeren. Een maand later stierf hij. Na zijn dood konden enkele overlevenden naar Siberië trekken.

Persbureau DPA

Graf Wilhelm II blijft in Nederland

De laatste Duitse keizer, Wilhelm II, blijft in Nederland begraven. Wilhelm, die na de Eerste Wereldoorlog in Nederland politiek asiel kreeg, heeft in zijn testament laten vastleggen dat hij pas in Duitsland wil worden begraven wanneer daar weer een keizer aan de macht is. Wilhelms kleinzoon, prins Louis Ferdinand von Hohenzollern, heeft gezegd aan die laatste wilsbeschikking te willen vasthouden.

De resten van Wilhelms voorouders Friedrich Wilhelm I en Friedrich II zijn inmiddels wel herbegraven. De Duitse hereniging maakte het mogelijk dat ze in Brandenburg bij Berlijn ter aarde werden besteld.

Wilhelm II kwam in 1918 naar Nederland in de hoop gunstige voorwaarden voor een wapenstilstand te krijgen. Na een verblijf op kasteel Amerongen ging hij in een landhuis in Doorn wonen, waar hij op 4 juni 1941 op 82-jarige leeftijd overleed. Zijn stoffelijke resten liggen in een mausoleum in Doorn, waarvan hij zelf zei dat dit een tijdelijk, provisorisch graf was.